

Z Trevisa do Brtnice

Příběhy šlechtického rodu Collalto
ukryté v českých archívech

Da Treviso a Brtnice

Storie della famiglia nobile
dei Collalto nascoste negli archivi cechi

K vydání připravili Petr Elbel – Ondřej Schmidt
ve spolupráci se Stanislavem Bárto

A cura di Petr Elbel – Ondřej Schmidt
con la collaborazione di Stanislav Bárta

Z Trevisa do Brtnice | Da Treviso a Brtnice

Da Treviso a Brtnice

Storie della famiglia nobile dei Collalto
nascoste negli archivi cechi
(catalogo della mostra)

A cura di Petr Elbel – Ondřej Schmidt
con la collaborazione di Stanislav Bárta

Masarykova univerzita
Brno 2019

Z Trevisa do Brtnice

Příběhy šlechtického rodu Collalto
ukryté v českých archivech
(katalog výstavy)

K vydání připravili Petr Elbel – Ondřej Schmidt
ve spolupráci se Stanislavem Bártou

Masarykova univerzita
Brno 2019

Publikace byla vydána s podporou Vnitřního grantu Moravského zemského archivu v Brně č. 1/2018.

Část publikace (kapitoly Petra Elbela a katalogová hesla 6.1 a 6.2a–b) vznikla v rámci mezinárodního projektu GF19-29622L „Grey Eminences in Action: Personal Structures of Informal Decision-Making at Late Medieval Courts“, financovaného Grantovou agenturou České republiky a Austrian Science Fund.

Příspěvek na překlad do italštiny poskytl Italský kulturní institut v Praze.

Recenzovali: Dalibor Havel (Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Brno)
Pier Angelo Passolunghi (Ateneo di Treviso)

Vyobrazení na první straně obálky:

listina římského krále Jindřicha VII. pro Rambalda VIII. Collalto z roku 1312 (Moravský zemský archiv v Brně, fond G 169 – Rodinný archiv Collaltů, kart. 157, inv. č. 2395).

© 2019 Masarykova univerzita, Moravský zemský archiv v Brně

© 2019 Šárka Bačová, Martin Firon, Lucie Ježová, Kristýna Kalendová, Tereza Kučerová, Eduard Lazorík, Tereza Lišková, Irena Mikešová, Miluše Moučková, Jana Srnková, Natálie Suskiová, Lenka Šrolerová, Jan Šturala, Radek Váša, Šárka Vetterová

Překlad © 2019 Andreas Pieralli, Eva Ripamonti, Fabio Ripamonti

ISBN 978-80-210-9182-5

ISBN 978-80-210-9380-5 (online ; pdf)

Obsah | Indice

Předmluva (Petr Elbel – Ondřej Schmidt)	7
Premessa (Petr Elbel – Ondřej Schmidt)	11
Studie Saggi	15
Mezi snahou o hegemonii v Trevisu a budováním pozemkové domény na Piavě: hraběcí rod od 10. do počátku 14. století (Ondřej Schmidt)	17
Tra lo sforzo di egemonia a Treviso e la costruzione di un dominio territoriale sul Piave: la dinastia comitale dal X fino agli inizi del XIV secolo (Ondřej Schmidt)	29
Ve stínu Republiky sv. Marka: hrabata z Collalta a San Salvatore v letech 1339–1519 (Ondřej Schmidt)	37
All’ombra della Repubblica di San Marco: i conti di Collalto e San Salvatore negli anni 1339–1519 (Ondřej Schmidt)	49
Collaltové na prahu raného novověku (Tomáš Černušák)	57
I Collalto alle soglie dell’età moderna (Tomáš Černušák)	67
Collaltovská stopa v Čechách 15. století, aneb pocházel Kašpar Šlik z hraběcího rodu Collalto? (Petr Elbel)	73
Le tracce dei Collalto nella Boemia del XV secolo, ovvero proveniva Gaspare Šlik dalla famiglia comitale dei Collalto? (Petr Elbel)	85
Katalog Catalogo	93
Bibliografie Bibliografia	219
Zkratky Abbreviazioni	221
Prameny a literatura Fonti e studi	222

Předmluva

Petr Elbel – Ondřej Schmidt

Nápad uspořádat v Moravském zemském archivu v Brně výstavu věnovanou italskému a moravskému šlechtickému rodu Collalto se zrodil přibližně před dvěma lety v souvislosti s plánem zařadit do nabídky předmětů Ústavu pomocných věd historických a archivnictví Masarykovy univerzity nový kurz – Výstava v archivu. Zavedení tohoto předmětu mělo posílit prakticky orientovanou výuku v rámci studijních oborů Archivnictví a Pomocné vědy historické, a to v oblasti, která ve výuce uvedených oborů předtím nebyla vůbec zastoupena. Předmět měl studentům poskytnout nejen základní teoretické poznatky z oboru muzeologie a muzejní prezentace, ale také praktické znalosti a zkušenosti, spojené s pořádáním výstav ve specifickém prostředí archivu. Nedílnou součástí výuky měl být od počátku podíl studentů na výstavním projektu v Moravském zemském archivu.

Při výběru vhodného tématu se nabízelo některé populární téma z českých dějin, podpořené významným výročím. Druhou možností bylo prezentovat formou výstavy vybraný archivní celek, například archiv určité církevní instituce, úřadu, lokality nebo rodu. Nakonec byla upřednostněna druhá možnost, přičemž volba padla na rodinný archiv Collalto – mimořádně zajímavý šlechtický archiv, obsahující vzácné archiválie z období středověku i raného novověku, z Itálie, Moravy i celé Evropy. Příslušný fond Moravského zemského archivu má navíc v České republice zajímavý pendant ve Sbírce listin Státního okresního archivu v Rokycanech. V něm je uložena cenná kolekce collaltovských listin z 10.–16. století, jejichž zapůjčení na brněnskou výstavu se podařilo rovněž zajistit. Tak se naskytla jedinečná příležitost spojit v jednom výstavním projektu oba archivní celky a s jejich pomocí vykreslit příběh jednoho šlechtického rodu od jeho počátků v raně středověkém Italském království až do jeho příchodu na Moravu v dramatických letech třicetileté války.

Uvedené časové omezení má své opodstatnění. Působení rodu na západní Moravě od doby baroka až do roku 1945 byla totiž v českých zemích věnována již nemalá pozornost,¹ zatímco jeho starší dějiny jsou zde prakticky neznámé. Zároveň se však domníváme, že by výstava – prostřednictvím jejího katalogu –

mohla upozornit na některé doposud přehlížené collaltovské písemnosti také italskou odbornou veřejnost.

Cílem výstavy tedy je poukázat na význam rodu Collalto ve starších dějinách severovýchodní Itálie: na jeho roli ve sporech římsko-německých králů a císařů s lokálními mocnostmi v čele s Benátskou republikou, na jeho význam pro středověké dějiny města Trevisa a oblasti na středním toku Piavy a v neposlední řadě na jeho vyzařování do jiných oblastí Itálie i dalších evropských zemí, které vyvrcholilo v éře slavných kondotiérů 16. a 17. století. Ostatně právě vojenská kariéra císařského vojévůdce Rambalda XIII. Collalta měla rod Collalto nakonec přivést na Moravu.

Rodové dějiny jsou přirozeně prezentovány pomocí archiválií, především listin, listů, notářských instrumentů a dalších úředních písemností, které mají svou výpovědní hodnotu i samy o sobě. Jde totiž o nejucelenější soubor středověkých a raně novověkých italik nejen v Moravském zemském archivu, ale i v celé České republice. Velmi zajímavé jsou však i archiválie střeoevropské provenience z doby třicetileté války, ať už jde o písemnosti spojené s vojenskou kariérou Rambalda XIII., mezi něž patří i rozsáhlý korpus Valdštejnových listů, anebo písemností o nabytí panství Brtnice a etablování rodu mezi moravskými stavy.

V neposlední řadě si výstava všimá i zajímavé epizody z 1. poloviny 15. století, kdy rod Collalto poprvé výrazněji vstoupil do českých dějin. V písemnostech Kašpara Šlika z Chebu, císařského kancléře a zakladatele rodové slávy Šliků, se totiž opakovaně setkáme s tvrzením, že jeho matka Costanza pocházela z hraběcího rodu Collalto a svými příbuznými byla zbavena podílu na otcovském dědictví. Šlik toto tvrzení začlenil do korpusu svých listinných falz, jimiž se pokoušel ještě „vylepšit“ svou beztak hvězdnou kariéru na dvoře Zikmunda Lucemburského. Přestože novodobé bádání tezi o italském původu Šlikovy matky zavrhuje jako genealogickou fikci, výstava znovu otevírá otázku, zda Šlikova matka přece jen nebyla vypuzenou hraběcí dcerou...

Vlastní rodinný archiv Collaltů, který se stal hlavním předmětem naší výstavy, má za sebou značně pohnuté osudy. Během své tisícileté existence byl několikrát přemístěn, rozdělen a částečně i zničen. Pozoruhodnou shodou okolností se však obě jeho dochované části v současné době nacházejí na území České republiky. Původní, postupně se rodící archiv hrabat z Trevisa a později z Collalta a San Salvatore byl zprvu pochopitelně uložen na jejich italském panství. O místě jeho uložení sice nemáme žádné zprávy, avšak lze se domnívat, že se od počátku 14. století nacházel na hradě San Salvatore, který sloužil jako hlavní rezidence rodu.

Když v roce 1623 Rambaldo XIII. Collalto získal panství Brtnice, došlo k vytvoření nové rodové větve a působení hrabat se rozšířilo i na Moravu. Zde také začal vznikat archiv písemností souvisejících se správou moravských panství. Údajně již Rambaldo měl zároveň na Brtnici převést i řadu středověkých písemností z Itálie.² Nabízí se však ještě pravděpodobnější hypotéza, totiž že k přesunutí těchto archiválií došlo teprve na počátku 18. století, kdy moravská větev Collaltů vymřela a dědictví po ní přešlo na hraběte Antonia Rambalda. Ten se narodil na zámku San Salvatore, ovšem později přesídlil na Moravu a dosáhl významného postavení na císařském dvoře.³ Předestřené hypotéze by nasvědčoval i intenzivní zájem Antonia Rambalda o dějiny vlastního rodu.

Až do počátku 20. století byl tedy středověký archiv Collaltů uložen odděleně na San Salvatore a Brtnici. Zdá se, že některé, ve více exemplářích dochované dokumenty, které hraběcí rod považoval za konstitutivní z hlediska vlastních dějin, byly navíc „rovnoměrně“ rozděleny mezi obě collaltovské rezidence (např. kat. č. 2.3a–b, 3.2).⁴ Jak italský, tak moravský archiv byl již během 18. a 19. století navštěvován dějepisci, kteří brzy rozpoznali jeho význam, jenž přesahoval pouhé rodové dějiny. Uložení archivu na brtnickém zámku se však postupem doby ukázalo jako nevyhovující, a tehdejší kníže Emanuel Collalto proto roku 1907 rozhodl umístit jej jako depozit do Moravského zemského archivu v Brně.⁵

Naprostou pohromou pro osudy italské části archivu znamenaly válečné události první světové války. Během bojů na Píavě v letech 1917–1918 došlo k rozsáhlé destrukci hradu San Salvatore, která byla provázena vyrabováním jeho mobiliáře. Za své tehdy vzala také naprostá většina archivu, bližší okolnosti jeho

zničení, resp. rozptýlení ovšem nejsou zcela známy. Kníže Manfredo Collalto tehdy patrně dokázal zachránit pouze několik málo písemností, k nimž měl výjimečný citový vztah – především listinu italských králů Berengara II. a Adalberta pro nejstaršího známého předka Collaltů z poloviny 10. století.⁶

Náhoda tomu chtěla, že se malá část rozchváceného archivu ze San Salvatore později našla v západních Čechách. Vcelku logicky se uvažuje o tom, že se vyplnění italského hradu účastnil i blíže neznámý český voják, který si odnesl několik středověkých listin jako suvenýr zpět do vlasti. Zůstává otázkou, zda si tehdy uvědomoval, že „ukořistil“ mimo jiné privilegium císaře Oty III. z roku 994 (kat. č. 2.1), které je dnes nejstarší v originále dochovanou listinou na našem území. Soubor písemností následně ležel zapadlý na radnici v Mýtě u Rokycan; teprve v roce 1967 si jich povšiml archivář Petr Cironis, který se zasloužil o jejich přemístění do Státního okresního archivu v Rokycanech, kde se nacházejí až doposud.⁷

Nebývá než dodat, že po skončení druhé světové války byly roku 1946 Collaltům na základě účelové interpretace Benešových dekretů zkonfiskovány všechny jejich moravské statky. V důsledku toho přešel do majetku českého státu rovněž archiv, od roku 1943 uložený krátce opět na Brtnici. Po několika peripetiích se nakonec archiv dostal znovu do Brna.⁸ Došlo tedy k paradoxní situaci, kdy se – vlivem nejrůznějších a vzájemně nesouvisejících okolností – celý (dochovaný) archiv původně italského rodu Collalto nakonec ocitl ve dvou českých archivech.

Nemělo by se navíc zapomínat ani na collaltovskou knihovnu, která se rovněž stala součástí Moravského zemského archivu. Také ta totiž obsahuje řadu zajímavých rukopisů a starých tisků. Jejím skutečným klenotem byl ještě ve 20. století možná autograf a zároveň jediný známý rukopis kroniky, kterou na počátku Quattrocenta sepsal Andrea Redusio da Quero, kancléř v Trevisu.⁹ Vedle toho se během přípravy výstavy podařilo „objevit“ rozsáhlou kroniku benátské provenience z konce 15. století, která dosud čeká na své vědecké zhodnocení.¹⁰

Snad v důsledku rozptýlení rodinného archivu Collaltové dlouho čekali na adekvátní zpracování svých dějin ze strany historiků. Ne že by však zcela chyběly některé náběhy v tomto směru již

od první poloviny 18. století. Zejména slavný učenec a zakladatel ediční řady *Rerum Italicarum Scriptores*, Ludovico Antonio Muratori († 1750), proslul jako jeden z prvních návštěvníků collaltovského archivu na San Salvatore. Také jeho nástupci využili italský i moravský hraběcí archiv, odkud čerpali materiál pro své edice.

Přes několik pokusů sepsat dějiny Collaltů, podniknutých na přelomu 19. a 20. století,¹¹ však dosud chybělo ucelené syntetické zpracování. Tuto mezeru zaplnil teprve Pier Angelo Passolunghi, který se od počátku 80. let minulého století systematicky věnuje dějinám Collaltů ve středověku a novověku. Výsledkem jeho výzkumů, v jejichž rámci vytěžil mimo jiné i řadu písemností uložených v Brně a Rokycanech, je jednak syntéza přehledně mapující dějiny rodu, ale také nespočet dílčích studií věnovaných nejružnějším souvisejícím aspektům, zejména collaltovským církevním fundacím.¹² Především na Passolunghiho pracích je tak nutně postaven i tento katalog.

Na závěr zbývá krátce představit realizační tým. Příprava výstavy byla výsledkem spolupráce Ústavu pomocných věd historických a archivnictví s Moravským zemským archivem. Předběžný koncept výstavy vytvořili Petr Elbel a Ondřej Schmidt (oba ÚPVHaA), do přípravy výstavy se dále výrazně zapojili Tomáš Černušák (MZA) a Stanislav Bárta (ÚPVHaA). Všichni uvedení se podíleli také na tvorbě úvodních studií tohoto katalogu, stejně jako části katalogových hesel. Zpracování několika hesel se ujali také Leoš Pecha a Petr Sychra (oba MZA). Významný podíl na přípravě výstavy

měli studenti ÚPVHaA, kteří se podíleli na finální podobě konceptu výstavy, na zpracování části katalogových hesel, popisků exponátů i textových bannerů, a nakonec vypomohli také při instalaci výstavy ve výstavních prostorách archivu, jakož i při její propagaci.

Výstava by nemohla být realizována bez podpory řady institucí a osob. Naše poděkování náleží zejména italským zastupitelským úřadům v České republice, konkrétně honorárnímu konzulovi Italské republiky v Brně, Pavlu Zezulovi, za všestrannou podporu a řediteli Italského kulturního institutu v Praze, Giovannimu Sciolovi, za významný finanční příspěvek na překlad katalogu do italštiny. Za finanční podporu děkujeme též městu Brtnici. Dále jsme vděčně zavázáni řediteli Státního oblastního archivu v Plzni, Petru Hubkovi, a vedoucí Státního okresního archivu v Rokycanech, Haně Hrachové, za zapůjčení cenných collaltovských listin, jakož i řediteli Státního oblastního archivu v Zámrsku, Ivo Šulcovi, za zapůjčení listin z Rodinného archivu Šliků. Náš velký dík dále náleží oběma recenzentům, Pier Angelo Passolunghimu a Daliboru Havlovi, za důkladné přečtení celého katalogu a cenné připomínky. Za příjemnou spolupráci a vstřícnost děkujeme též překladatelům katalogu, Evě Ripamonti, Fabiovi Ripamontimu a Andreasovi Pierallimu. Digitální reprodukce některých uměleckých děl nám laskavě poskytl Zdeněk Kazlepka. Výstava by se nikdy neuskutečnila bez všestranné podpory ředitele Moravského zemského archivu, Ladislava Macka, kterou poskytoval celému projektu a jeho realizačnímu týmu od prvotní ideje po celou dobu příprav výstavy.

1 SROV. JANÁK (ED.) 1988; KAZLEPKA 2011.

2 Tak soudí veškeré dosavadní historické bádání: BRETHOLZ 1908, s. 96–97; ZAORALOVÁ 1969, s. 242; HLAVÁČEK – HLEDIKOVÁ 1977, s. 9.

3 SROV. KAZLEPKA 2011.

4 SROV. KAZLEPKA 2011, s. 57.

5 BRETHOLZ 1913, s. 291–292; ZAORALOVÁ 1969, s. 252–253.

6 PASSOLUNGI 1983/1984, s. 13–14; PASSOLUNGI 1987/1988.

7 PELANT 1969; SROV. PASSOLUNGI 1983/1984, s. 14–15.

8 ZAORALOVÁ 1969, s. 255; KREJČOVÁ 2013, s. 11–17.

9 Rukopis zmiňuje ještě BRETHOLZ 1913, s. 320. Jak se rukopis ztratil, není známo. Ovšem již v 80. letech prý v archivu nebyl k nalezení (za tuto informaci děkujeme prof. Pieru Angelovi Passolunghimu). Rukopis tedy nebyl zničen na zámku San Salvatore v roce 1917, jak se domnívají VARANINI – ZABBIA 2016.

10 MZA Brno, Knižovna Collaltů, č. 53.

11 SROV. BALDUZZI DI BAGNACAVALLLO 1877; BATTISTELLA 1929 (neměli jsme k dispozici).

12 PASSOLUNGI 1987. Pro další práce autora viz závěrečnou bibliografii.

Letor benigno ritornando in questo disegno cominciato
 da tramontana il castel de sarual ceneda porto busole
 conegian colalto san saluador con falce de celalto &
 lucia ponte de piave la uicela oderzo mota et il
 territorio suo con la livenza il montebelluna et la piave
 la qual si passa in diversi lecti con le bonche
 bajando la piave caminando uer ponente doue si
 il bosco del montel la piauicella diuisa in piu rami
 quali bagnano la campagna de sopra et de sotto si uede
 Asolo il bosco della mas Cernori monte beluna &
 molte uille nel bosco del montello con la Coleniga che
 uien a treuisi. Tra ponente et mezzo di si antroua
 castel franco noual doue si contin la mezzina de sotto
 Et de sopra e casa corba doue nasce il sile che passa a treuisi
 cosi il fiume ditto marzenigo che passa appso noual et
 mor nelle lagune per amodo di se uede mezzina malgen.
 Il tenagio che comincia da treuisi e quida fina a uonica
 qual e citta mas Et generosa tra le citta de Italia la qual
 iddio la conferuì p lungo et felicissimo tempo nello imperio
 suo. Verso leuante si uede le Zagnare de sopra et de sotto
 con li tre fiumi che entra nel mar adriatico et con lo sotto
 segnato segno per ueder quanto e lontano un loco
 dalaltro per el il segno uno miglio di longheza

Obr. 1: Mapa oblasti Trevisa ze 16. století obsahující též panství Collaltů. | **Fig. 1:** Una mappa del Trevigiano nel XVI secolo contenente anche le signorie dei Collalto.
 (Biblioteca comunale di Treviso, ms. 1398)

Premessa

Petr Elbel – Ondřej Schmidt

L'idea di organizzare presso il Moravský zemský archiv (Archivio regionale di Moravia) a Brno una mostra dedicata alla famiglia nobiliare italiana e morava dei Collalto è nata all'incirca due anni fa in collegamento col progetto di inserire nell'offerta didattica dell'Ústav pomocných věd historických a archivnictví (Dipartimento di Scienze ausiliarie della storia e di Archivistica) dell'Università Masaryk una nuova materia: Esposizioni in archivio. L'introduzione di questa materia dovrebbe rafforzare la formazione di stampo pratico all'interno dei programmi di studi in Archivistica e Scienze ausiliarie della storia, per di più in un settore che nell'insegnamento dei programmi indicati non era mai stato rappresentato fino ad allora. La materia doveva fornire agli studenti non solo i concetti teorici basilari nel campo della museologia e della presentazione museale, ma anche le conoscenze e le esperienze pratiche collegate all'organizzazione di mostre nell'ambiente specifico di un archivio. Una parte imprescindibile del corso doveva essere sin dall'inizio la partecipazione degli studenti a un progetto espositivo nel Moravský zemský archiv.

Nella scelta di un tema appropriato, si offrivano alcuni argomenti popolari della storia ceca, favoriti da un anniversario importante (cent'anni dalla nascita della Cecoslovacchia indipendente nel 1918). Una seconda possibilità era quella di presentare in una mostra alcuni interessanti archivi, ad esempio l'archivio di qualche istituzione ecclesiastica, di un ente, di una località o di una famiglia. Alla fine, è stata data la precedenza alla seconda opzione, e la scelta è caduta sull'archivio di famiglia dei Collalto, un archivio nobiliare eccezionalmente interessante contenente preziosi documenti del periodo medievale e di quello moderno provenienti dall'Italia, dalla Moravia così come da tutta l'Europa. In più il fondo del Moravský zemský archiv in questione ha nella Repubblica Ceca un suo interessante corrispettivo nella Raccolta di documenti dello Státní okresní archiv v Rokycanech (Archivio statale regionale a Rokycany). Lì vi è conservata la preziosa collezione di documenti dei Collalto risalenti a un periodo compreso tra il X e il XVI secolo, che è stato possibile ottenere in prestito per la mostra di Brno. In questo modo si è presentata l'occasione

unica di unire in un progetto espositivo comune entrambi i corpi di archivio e grazie a loro delineare le vicissitudini di una famiglia nobiliare a partire dai suoi inizi nel Regno d'Italia dell'Alto medioevo fino al suo arrivo in Moravia durante il drammatico periodo della Guerra dei Trent'anni.

La limitazione temporale riportata ha un suo perché. Nelle Terre ceche è già stata dedicata non poca attenzione alla presenza della famiglia Collalto a partire dal periodo barocco fino al 1945 nella Moravia occidentale,¹ mentre il periodo più antico della sua storia è rimasto praticamente sconosciuto. Allo stesso tempo però è un'opinione condivisa che attraverso un catalogo la mostra potrebbe stimolare l'attenzione del pubblico specialistico italiano su alcuni documenti dei Collalto fino ad ora trascurati.

L'obiettivo della mostra quindi è mostrare il significato della famiglia nella storia più antica dell'Italia nord-orientale: il ruolo che svolse nelle dispute dei re e degli imperatori romano-germanici con le potenze locali capeggiate dalla Repubblica di Venezia, il suo valore per la storia medievale della città di Treviso e del territorio sul medio corso del Piave e non da ultimo il suo irradiazione in altri territori d'Italia e d'Europa, culminante nel XVI e XVII secolo nell'epoca dei famosi condottieri. Dopotutto proprio la carriera militare del comandante imperiale Rambaldo XIII di Collalto fece sì che la famiglia alla fine giunse in Moravia.

La storia della famiglia viene presentata comprensibilmente attraverso i documenti di archivio, soprattutto lettere, diplomi, strumenti notarili e altri scritti ufficiali che hanno un valore testimoniale già in sé stessi. Si tratta infatti della più organica raccolta di testi medievali e di età moderna di argomento italiano presenti non solo nel Moravský zemský archiv, ma in tutta la Repubblica Ceca. Di particolare interesse sono anche i documenti d'archivio di provenienza centro-europea del periodo della Guerra dei Trent'anni, sia che si tratti di testi legati alla carriera militare di Rambaldo XIII (dei quali fa parte anche un ampio corpus di lettere di Alberto di Valdštejn) che di testi relativi all'acquisizione della signoria di Brtnice e dell'inserimento della famiglia nella nobiltà di Moravia.

Premessa

Non da ultimo la mostra tocca anche un episodio interessante della prima metà del XV secolo, quando la famiglia Collalto fece per la prima volta la comparsa nella storia boema. Nelle carte di Gaspare Šlik da Cheb, cancelliere imperiale e iniziatore della gloria della dinastia Šlik, si trova ripetutamente l'affermazione che sua madre Costanza provenisse dalla famiglia comitale dei Collalto e che fosse stata estromessa dalla partecipazione all'eredità paterna dai suoi parenti. Šlik aveva inserito questa affermazione nel corpus dei suoi diplomi falsificati con cui tentava di "migliorare" ancor di più la sua comunque brillante carriera presso la corte di Sigismondo di Lussemburgo. Nonostante la ricerca moderna respinga la tesi di un'origine italiana della madre di Šlik come falsità genealogica, la mostra ripropone la questione se la madre di Šlik non fosse per caso davvero una delle figlie reiette dei conti...

L'archivio di famiglia dei Collalto, tema principale della nostra mostra, ha alle spalle un destino particolarmente tumultuoso. Nel corso della sua esistenza millenaria fu più volte trasferito, diviso e parzialmente anche distrutto. Per una curiosa coincidenza entrambe le sue due parti conservatesi si trovano attualmente sul territorio della Repubblica Ceca. Inizialmente l'archivio originale dei conti di Treviso, e in seguito di Collalto e San Salvatore, che si andava progressivamente formando era ovviamente collocato nel loro feudo italiano. Se da un lato non si hanno assolutamente notizie sul luogo dove era custodito, dall'altro è possibile supporre che a partire dall'inizio del XIV secolo si trovasse nel castello di San Salvatore, che fungeva da residenza principale della famiglia.

Quando nel 1623 Rambaldo XIII di Collalto ottenne il feudo di Brtnice, si giunse alla formazione di un nuovo ramo della famiglia e le attività dei conti si allargarono anche alla Moravia. E proprio lì fu fondato un archivio di documenti collegati alla gestione dei possedimenti moravi. A quanto pare già Rambaldo avrebbe portato a Brtnice molti documenti medievali dall'Italia.² Si presenta però anche un'ipotesi più verosimile, ossia che il trasferimento di questi documenti d'archivio sia avvenuto solo all'inizio del XVIII secolo, quando il ramo moravo dei Collalto si estinse e la loro eredità passò al conte Antonio Rambaldo. Questi era nato nel castello di San Salvatore e, trasferitosi successivamente in Moravia, raggiunse una posizione prestigiosa nella corte imperiale.³

All'ipotesi qui presentata corrisponderebbe anche il maggiore interesse di Antonio Rambaldo verso la storia della propria famiglia.

Fino all'inizio del XX secolo l'archivio medievale dei Collalto fu quindi conservato separatamente a San Salvatore e a Brtnice. Sembrerebbe che alcuni documenti che la famiglia comitale considerava fondamentali dal punto di vista della propria storia e che si sono conservati in più esemplari venissero perlopiù divisi "equamente" tra le due residenze dei Collalto (ad es. cat. nn. 2.3a-b, 3.2).⁴ Sia l'archivio italiano che quello moravo erano frequentati già durante il XVIII e il XIX secolo dagli storiografi, che ben presto avevano riconosciuto che il suo valore oltrepassava la pura e semplice storia della famiglia. Con l'andare del tempo però la collocazione dell'archivio nel castello di Brtnice si dimostrò inadeguata e per questo l'allora principe Emanuele Collalto decise nel 1907 di spostarlo come deposito nel Moravský zemský archiv a Brno.⁵

Un completo disastro per il destino della parte italiana dell'archivio furono gli eventi bellici della Prima guerra mondiale. Durante le battaglie lungo il Piave negli anni 1917-1918 il castello di San Salvatore subì una massiccia distruzione, accompagnata dal saccheggio del suo inventario e della sua mobilia. Si portò via pure la stragrande maggioranza dell'archivio, i particolari della sua distruzione, eventualmente della sua dispersione, non sono però per nulla conosciuti. Il principe Manfredo Collalto riuscì a quanto pare a salvare solo pochi documenti verso cui aveva uno speciale legame affettivo, in particolar modo il diploma dei re d'Italia Berengario II e Adalberto concesso al più antico antenato conosciuto dei Collalto nella metà del X secolo.⁶

Il caso ha voluto che una piccola parte dell'archivio disperso di San Salvatore si ritrovasse più tardi nella Boemia occidentale. Nel complesso si ritiene a rigor di logica che alla razzia del castello italiano abbia partecipato anche un pressoché sconosciuto soldato ceco, che portò con sé in patria alcuni documenti medievali come souvenir. Rimane aperta la questione se si sia reso conto del "bottino" realizzato, che comprendeva tra l'altro il privilegio dell'imperatore Ottone III del 994 (cat. n. 2.1.), il più antico diploma conservato in originale presente oggi nel territorio della Repubblica Ceca. In seguito questo insieme di documenti giacque dimenticato nel municipio di Mýto presso Rokycany; solo

nel 1967 ad accorgersene fu l'archivista Petr Cironis, che ebbe poi il merito di collocarli nello Státní okresní archiv a Rokycany, dove si trovano tuttora.⁷

Non rimane altro che aggiungere che dopo la fine della Seconda guerra mondiale, sulla base di una mirata interpretazione dei decreti di Beneš, ai Collalto furono confiscati tutti i possedimenti moravi. In conseguenza di ciò, anche l'archivio, custodito dal 1943 per breve tempo di nuovo a Brtnice, passò sotto la proprietà dello Stato cecoslovacco. Dopo alcune peripezie alla fine l'archivio è tornato di nuovo a Brno.⁸ Si giunse quindi a una situazione paradossale, quando a causa di eventi disparati e reciprocamente non correlati l'intero archivio conservatosi appartenente alla famiglia d'origine italiana dei Collalto alla fine si è ritrovato in due archivi cechi.

Inoltre, non si dovrebbe dimenticare nemmeno la biblioteca dei Collalto, anch'essa divenuta parte del Moravský zemský archiv, che contiene una serie di interessanti manoscritti e di libri antichi a stampa. Il suo vero gioiello era ancora nel XX secolo l'unico manoscritto conosciuto, forse autografo, della cronaca scritta all'inizio del Quattrocento da Andrea Redusio da Quero, cancelliere di Treviso.⁹ Oltre a ciò, durante la preparazione della mostra si è riuscito a "scoprire" un'ampia cronaca della fine del XV secolo di provenienza veneziana che fino ad ora è in attesa di una valutazione specialistica.¹⁰

Forse a causa della dispersione dell'archivio di famiglia, i Collalto hanno lungamente atteso un'adeguata elaborazione della loro storia da parte degli storici. Non che però mancassero completamente alcune tendenze in questa direzione già a partire dalla prima metà del XVIII secolo. Soprattutto Ludovico Antonio Muratori († 1750), il famoso studioso e fondatore della serie editoriale *Rerum Italicarum Scriptores*, si rese noto come uno dei primi visitatori dell'archivio dei Collalto a San Salvatore. Anche i suoi successori utilizzarono l'archivio comitale italiano e quello moravo, da cui attinsero il materiale per le sue edizioni.

Malgrado alcuni tentativi di compilare una storia dei Collalto, effettuati a cavallo tra XIX e XX secolo,¹¹ è mancato a lungo un esauriente lavoro di sintesi. Questa mancanza è stata colmata solo con Pier Angelo Passolunghi, il quale dall'inizio degli anni

'80 del secolo passato si dedica sistematicamente alla storia dei Collalto nel medioevo e nell'età moderna. I risultati delle sue ricerche, che si sono avvalse tra l'altro di importanti documenti conservati a Brno e a Rokycany, si sono concretizzati sia in una sintesi strutturata sulla storia della famiglia che in una serie di numerosi studi specifici riguardanti aspetti eterogenei quali ad esempio quelli collegati alle fondazioni ecclesiastiche dei Collalto.¹² Il presente catalogo è basato dunque necessariamente soprattutto sui lavori di Passolunghi.

In conclusione, non rimane altro che presentare brevemente il team che ha realizzato questa mostra. La preparazione dell'esposizione è il risultato della collaborazione dell'Ústav pomocných věd historických a archivnictví con il Moravský zemský archiv. La concezione preliminare della mostra è stata elaborata da Petr Elbel e da Ondřej Schmidt (entrambi ÚPVHaA), alla preparazione della mostra hanno partecipato intensamente Tomáš Černušák (MZA) e Stanislav Bárta (ÚPVHaA). Tutte le persone appena citate hanno contribuito anche alla stesura degli studi introduttivi di questo catalogo, così come della parte relativa alle voci del catalogo. All'elaborazione di alcune voci hanno contribuito anche Leoš Pecha e Petr Sychra (entrambi MZA). Un ruolo importante nella preparazione della mostra è stato svolto dagli studenti dell'ÚPVHaA, che hanno contribuito all'aspetto finale della concezione della mostra, all'elaborazione di alcune voci del catalogo, alle didascalie degli oggetti esposti e dei banner, e che infine hanno aiutato nell'installazione della mostra negli spazi espositivi dell'archivio, così come nella sua promozione.

La mostra non si sarebbe potuta realizzare senza il sostegno di una serie di istituzioni e di persone. Il nostro ringraziamento va soprattutto agli uffici di rappresentanza italiani in Repubblica Ceca, concretamente a Pavel Zezula, Console onorario della Repubblica Italiana a Brno per il suo totale sostegno, e a Giovanni Sciola, direttore dell'Istituto Italiano di Cultura di Praga, per il significativo contributo finanziario destinato alla traduzione in italiano del catalogo. Per il sostegno finanziario ringraziamo anche il comune di Brtnice. Inoltre, siamo estremamente riconoscenti a Petr Hubek, direttore dello Státní oblastní archiv v Plzni (Archivio statale regionale a Plzeň), e a Hana Hrachová, responsabile

Premessa

dello Státní okresní archiv v Rokycanech, per averci fornito in prestito i preziosi documenti dei Collalto, così come ringraziamo Ivo Šulc, direttore dello Státní oblastní archiv v Zámrsku (Archivio statale regionale a Zámrsku), per averci fornito in prestito i documenti dell'Archivio della famiglia Šlik. Il nostro grande ringraziamento va anche a entrambi i recensori, Pier Angelo Passolunghi e Dalibor Havel, per la loro puntuale lettura di tutto il catalogo e per i preziosi suggerimenti forniti. Vogliamo ringraziare anche

i traduttori del catalogo, Eva Ripamonti, Fabio Ripamonti e Andreas Pieralli, per la loro disponibilità e per la piacevole collaborazione. Le riproduzioni digitali di alcune opere d'arte ci sono state gentilmente fornite da Zdeněk Kazlepka. La mostra non si sarebbe mai realizzata senza il totale sostegno di Ladislav Macek, direttore del Moravský zemský archiv, verso tutto il progetto e verso il team che lo ha realizzato, a partire dall'idea iniziale lungo tutto il periodo della preparazione della mostra.

1 Cfr. JANÁK (ED.) 1988; KAZLEPKA 2011.

2 Così lo ritiene la ricerca storica svolta finora: BRETHOLZ 1908, pp. 96–97; ZAORALOVÁ 1969, p. 242; HLAVÁČEK – HLEDÍKOVÁ 1977, p. 9.

3 Cfr. KAZLEPKA 2011.

4 Cfr. KAZLEPKA 2011, p. 57.

5 BRETHOLZ 1913, pp. 291–292; ZAORALOVÁ 1969, pp. 252–253.

6 PASSOLUNGI 1983/1984, pp. 13–14; PASSOLUNGI 1987/1988.

7 PELANT 1969; cfr. PASSOLUNGI 1983/1984, pp. 14–15.

8 ZAORALOVÁ 1969, p. 255; KREJČOVÁ 2013, pp. 11–17.

9 Il manoscritto viene citato ancora in BRETHOLZ 1913, p. 320. Non è noto come il manoscritto sia andato perduto, però già negli anni '80 risultava irreperibile nell'archivio (ringraziamo il prof. Pier Angelo Passolunghi per questa informazione). Il manoscritto quindi non fu distrutto nel castello di San Salvatore nel 1917, come affermano VARANINI – ZABBIA 2016.

10 MZA Brno, Knihovna Collaltů, n. 53.

11 Cfr. BALDUZZI DI BAGNACAVALLO 1877; BATTISTELLA 1929 (l'ultimo volume non era a nostra disposizione).

12 PASSOLUNGI 1987. Per altri lavori dell'autore si veda la bibliografia finale.

Rex semper Augustus. **R**oberto viro Rinaldo de Collato Comiti Teruzi fidei suo dilecto gratia
duerere Illis longius prosequi gratias et condignis honoribus promouere quos nobilitas generis sinceram fides
hoc thronus eius extollitur et gratiarum plenitudine et munificencie largitate forcius adiugetur ac subitior de
ua nobis exhibita continebat quod diue recordacionis fridencus Romanorum Imperator volens personas Antecessor
i Successores eorum iuste possent acquirere in futurum de sue liberalitatis gratia confirmauit Ita etiam quod alie
uere minime teneant. Adque postmodum Antecessores predicti et tu heres et successor eorum Castra sine
allata falcedi Bernagle Barbisam et Pofrontoli cum eorum regularibus territoriis et pertinencijs suis in dno
pacifice et quiete. Quare oratione tua humiliter supplicasti ut predicta Castra et Villae cum eorum regul
manam tibi et Successoribus ac heredibus tuis in eis concedere de speciali gratia Signarentur. Nos igitur
Etionem sinceram quam ad nos et Romanum Imperium habere dinoscens et ut nobis et eidem Imp
a cum eorum regularibus territoriis et pertinentencijs suis in dno quiete tibi aucte Regia confirm
Mobile gentile Pectum et legale feudum de nre plenitudine potestatis merito et iuratum
speciali necnon volumus et districte precipiendo mandamus quod eadem Castra et Ville nulli Civ
vel quocumque alia onera soluere vel respondere in aliquibus aliquantiter teneantur. Jure Romanum Imp
is concessions gratie voluntatis et mandati infringere vel ei ausu temerario contraire. Si
o meuret Valle marchas Argen
reueren Archieps Germanus nost
s Sabaudie Robertus de flandria
us Constantien notarij nri dilecti

Studie | Saggi

HEINRICI
tis scribi et auctoritate nos tre
Creant. Duodecimo

ROMANORUM
Sigillo ussumus communi. Das Janue
Regni vero

acre Imperialis Aule Cancellarius Vice dmi Henrica Colomen Archieps

Mezi snahou o hegemonii v Trevisu a budováním pozemkové domény na Piavě: hraběcí rod od 10. do počátku 14. století

Ondřej Schmidt

Téměř každý evropský šlechtický rod si během staletí zkonstruoval vlastní, nezdědka fantaskní legendu o svém původu. Zatímco Lucemburkové odvozovali svůj počátek od mytické víly Meluzíny, řada jiných dynastií se považovala za potomky trójských králů, římských císařů či legendárního krále Artuše. Vytváření těchto „genealogických fikcí“, jejichž cílem bylo demonstrovat příslušné sociální postavení a prestiž v rámci aristokratických kruhů, patřilo k charakteristickým rysům předmoderní společnosti, kde se nade vše cenila urozenost a starobylý původ.¹ Nejinak tomu bylo i v případě hrabat z Trevisa, později známých pod predikátem z Collalta a San Salvatore, okolo nichž se takovýchto (vzájemně si odporujících) tradic navršilo hned několik.

Zřejmě do období pozdního středověku spadá vznik rodové paměti o jeho údajném zakladateli, jímž měl být fiktivní hrabě z Trevisa žijící ve 2. století po Kristu. Ten měl být pokřtěn padovským biskupem sv. Prosdocimem poté, co se světcí podařilo vyléčit z těžké nemoci jeho manželku, načež došlo k obrácení celého města na křesťanskou víru.² Počátky rodu se tak „vhodně“ propojily s rozšířením křesťanství v oblasti Trevisa – snad se záměrem legitimizovat mocenské ambice dynastie. Zejména během Trecenta se tato *pia fraus* stala významným prvkem rodové identity a také reprezentace: v jeho druhé čtvrtině nechali dědici hraběte Rambalda VIII. vymalovat ve Staré kapli (Cappella Vecchia) své rezidence, hradu San Salvatore, freskový cyklus, jehož námětem bylo mimo jiné právě pokřtění legendárního prarodce Collaltů z rukou sv. Prosdocima; jméno svatého biskupa pak nesl též Rambaldův vnuk.³

Zřejmě o něco později, nejpozději však v první polovině Quattrocenta, vznikla tradice, již ve svém genealogickém díle z roku 1660 rozpracoval padovský učenec Jacopo Zabarella ml. Podle této verze měli být Collaltové potomci jistého Menharta z rodu Hohenzollernů, vypuzeného do Itálie lotrinským králem Zwentiboldem vládnoucím na samém konci 9. století. Menhart se

měl poté usadit v Trevisu, zatímco jeho bratr Konrád, jehož postihl stejný osud, měl najít útočiště v Římě a stát se zakladatelem zdejších knížat Colonna (kat. č. 1.1).⁴ Toto „zkonstruované“ příbuzenství mezi oběma rody, nejspíše výsledek podobnosti jejich erbů,⁵ projevilo značnou životaschopnost a někdy mohlo dokonce ovlivnit i skutečná politická rozhodnutí, jako když na jeho základě hrabě Rambaldo XIII. v testamentu z roku 1630 odkázal své panství – v případě vymření moravské i italské linie rodu – právě Hohenzollernům.⁶

Poněkud pravděpodobněji se naproti tomu jeví jiná rodová tradice, podle níž měli být předkové pozdějších hrabat součástí germánského kmene Langobardů, který v roce 568 vpadl na území Apeninského poloostrova a následně ovládl jeho značnou část. Přestože žádnými přímými doklady nedisponujeme, některé náznaky signalizují, že by tradovaný langobardský původ nemusel být zcela neopodstatněný. Podle Piera Angela Passolunghio by na příslušnost rodu k langobardskému etniku mohlo ukazovat mimo jiné jméno zakladatele rodu (Rambaldus/Rambaldo), případně zasvěcení nejstarších kostelních a klášterních fundací hrabat z Trevisa spjatá s prostředím tohoto kmene.⁷ S deklarovanými langobardskými počátky rodu se prolínalo také jeho pozdější fiktivní povznesení v době císaře Karla Velikého, kterého si povšimneme v další kapitole.⁸

Nejstarší známý předek rodu, Rambaldo I., je však doložen teprve začátkem druhé půle 10. století. Italské království, relikty již dávno rozpadlé říše Karla Velikého, se tehdy nacházelo pod slábnoucí vládou Berengara II. a jeho syna Adalberta, kteří byli nuceni čelit mocenské převaze německého krále a budoucího císaře Oty I. ze saské dynastie, jemuž složili vazalskou přísahu.⁹ Za této nejisté situace, roku 958 či 959 (datace písemnosti je sporná), vydali oba králové v Pavii listinu pro Rambalda, v níž mu udělili dvůr Lovadina nacházející se na pravém břehu řeky Piavy.¹⁰ O okolnostech tohoto aktu není známo nic bližšího, lze

Mezi snahou o hegemonii v Trevisu

z něho snad vyvodit jen to, že Rambaldo nejspíše patřil k vrstvě místních velmožů, kteří se měli stát mocenskou oporou krále Berengara v severovýchodním cípu jeho říše.¹¹ V každém případě však tento dokument představuje první doklad, který umožňuje spojit pozdější rod Collalto s oblastí středního toku Piavy, jejíž konstantou se stane na dalších tisíc let.

Jak známo, vláda Berengara II. a Adalberta skončila již během let 961–963 v důsledku vojenského tažení Oty I., a severní Itálie se tak stala natrvalo součástí obnovené Římské říše.¹² Jakou roli v těchto turbulentních událostech sehrál Rambaldo, sice známo není, ovšem vzhledem k mimořádnému sociálnímu vzestupu, který rod během vlády prvních tří otonských císařů zaznamenal, lze souhlasit s názorem, že se pragmaticky přidal na stranu nastupující saské dynastie, a zajistil si tak její důvěru a přízeň. Zatímco v citované listině z roku 958/959 se Rambaldo neuvádí s žádným konkrétním titulem vyjma obligátního *fidelis*, v roce 972 je v soukromé listině vydané aquilejským patriarchou označen již jako „hrabě hrabství Treviso“. Tento rok spadá do doby panování Oty I., z čehož se zpravidla vyvozuje, že právě on jmenoval prvního známého předka pozdějších Collaltů hrabětem z Trevisa, třebaže v listinách vzešlých z císařské kanceláře je takto explicitně doložen teprve Rambaldův stejnojmenný syn v roce 991.¹³

Během posledních dvou dekád 10. století vydal Ota II. jeden (980) a Ota III. dokonce šest diplomů (991, 994, 996 a tři listiny v roce 1000) určených pro Rambalda II., přičemž v první písemnosti se jako příjemci objevují také jeho dva bratři. Obsahem jednotlivých dokumentů byly především koncese statků umístěných vesměs v oblasti mezi řekami Piavou a Brentou, ale také delegace některých panovnických práv přímo v Trevisu.¹⁴ Již poměrně vysoký počet císařských privilegií se na dobu před koncem prvního tisíciletí zdá být pozoruhodný, možná jsme však stejně jako v jiných případech i zde pouze „obětí“ nerovnoměrného a nezřídka náhodného dochování pramenů, které má tendenci ovlivňovat naše vnímání minulosti.¹⁵ Přesto nelze pochybovat o velmi úzkých vztazích mezi Rambaldem II. a otonským dvorem, jehož náklonnost si hrabě dokázal získat. Na výjimečnou důvěru, které se těšil zejména v očích Oty III., ukazuje i skutečnost, že se právě on objevil po císařově boku při jeho návštěvě Benátek v roce 1001, mající za cíl uzavřít spojenectví s dóžetem. Rambal-

dova přítomnost na císařském dvoře je však doložena i při jiných příležitostech.¹⁶

Zastavme se nyní krátce u otázky, co vlastně znamenal úřad hraběte na konci 10. století. Jednalo se o pozůstatek správního rozdělení franské říše zavedeného v 8. století. Po dobytí langobardské Itálie Karlem Velikým se systém hrabství a marek rozšířil také na Apeninském poloostrově. Vzhledem k husté síti měst, vesměs vzniklých již v době římského starověku, zde – na rozdíl od zaalpských oblastí – jejich centrem byly právě jednotlivé *civitates*. Hrabě, formálně zástupce panovníka na jemu svěřeném teritoriu (hrabství), ve svých rukou soustředil řadu administrativních, soudních, vojenských a finančních pravomocí, při jejichž plnění se mohl opřít o své pomocníky. S úřadem byly spjaty také nemalé příjmy plynoucí z pokut a cla.¹⁷

Podobný vývoj se odehrál také v Trevisu, které je poprvé (a na dlouhou dobu naposled) v pramenech označeno jako hrabství v roce 829. Tento správní obvod, vesměs odpovídající hranicím biskupství, přetrval ve značně „rozmělněné“ formě i neklidné období po rozpadu karolinské říše, nicméně jeho osudy v této době jsou zastřeny mlčením pramenů. Po zřízení veronské marky Otou I. roku 952, která zahrnovala značnou část severovýchodní Itálie a jejíž vláda byla na řadu let svěřena bavorskému a později korutanskému vévodovi, se hrabství Treviso stalo její součástí.¹⁸

Jak už víme z předchozího výkladu, nedlouho poté, nejpozději počátkem 70. let 10. století, byl Rambaldo I. císařem jmenován hrabětem z Trevisa, kterýžto úřad posléze měli převzít i jeho dědicové, usadivší se na hradě umístěném ve městě nebo v jeho blízkosti.¹⁹ Jak nicméně připomněl Luigi Zanin, o vlastním výkonu pravomocí spjatých s hraběcím titulem existuje v tomto případě pouze několik dokladů, které zastihují jeho držitele jako účastníky na soudních řízeních (*placita*);²⁰ hypotetickou „jmenovací“ listinou obsahující konkrétní delegované kompetence nedisponujeme. Dále byla v historiografii vyzdvihnuta kontinuita držby úřadu v rámci jednoho rodu na rozdíl od ostatních měst veronské marky, kde mělo docházet za vlády saské dynastie k poměrně časté rotaci jednotlivých hrabat.²¹ Nesmíme však zapomínat, že obecná tendence k postupné „dynastizaci“ úřadů v rámci veřejné správy představovala charakteristický rys tohoto období. Hraběcí

úřad tak ve skutečnosti v očích jeho reprezentantů představoval především důležitý „instrument“, který bylo zcela v souladu s dobovým trendem možné využít k vybudování vlastního pozemkového dominia na bázi alodních statků nadaných imunitou.²²

Kontakty hrabat z Trevisa k císařskému dvoru neustaly ani po nástupu sálské dynastie v roce 1024, třebaže již nedosahovaly takové intenzity jako v době panování Oty III. Jejich jediný doklad představuje diplom císaře Konráda II. vystavený v Brixenu roku 1038, v němž římský panovník – podobnými slovy jako již jeho předchůdce v roce 1000 – potvrdil Rambaldovi (nejspíše již III. v pořadí) jeho dosavadní privilegia.²³ Gabriele Giusto si v této souvislosti povšiml zajímavého detailu, totiž že na císařských listinách z let 1000 a 1038 pokaždé vystupuje jako přímluvce kolínský arcibiskup (nejprve Heribert, poté Heřman), z čehož usuzuje na možné trvalejší vazby hraběcího rodu k tomuto metropolitnímu stolci.²⁴ Jinými prameny však tuto hypotézu podložit nelze.

Již bylo řečeno, že centry jednotlivých hrabství se v naprosté většině stala města, kde zároveň sídlil místní biskup. Biskupské stolce na území říšské Itálie sloužily jako důležitá opora císařské moci. Jejich držitelé, posílení významnými privilegii, která ještě více rozrušovala a „suplovala“ původní, již neefektivní systém veřejné správy, byli pečlivě vybíráni z řad věrných panovníka. Koexistence mezi hrabětem a biskupem se ukázala jako problematická, a výsledkem byl zpravidla postupný ústup prvního z nich z města na venkovské statky, které se staly jeho hlavní mocenskouází.²⁵ Podobně tomu bylo v případě Trevisa. Přes řadu koncesí fiskálního charakteru ze strany římských panovníků zdejší biskup sice – na rozdíl od duchovních správců některých ostatních diecézí – nikdy nedosáhl udělení hraběcích prerogativ,²⁶ spory ohledně jurisdikce a zejména finančních otázek se nicméně vlekly s různou intenzitou po většinu 11. století, což vedlo ke stále větší marginalizaci hraběcího rodu v Trevisu (ten se již roku 1023 ve prospěch biskupa musel zřít některých příjmů ze cla).²⁷

Katalyzátorem těchto konfliktů se stal tzv. boj o investituru, tedy v nejširší rovině střet mezi dvěma univerzalistickými mocnostmi – císařstvím a papežstvím – o primát nad křesťanstvem. Během sporu stál biskup na straně císaře Jindřicha IV.; hrabě Rambaldo (IV.) si sice krátce po jeho proslulém pokoření v Cano-

sse roku 1077 nejprve nechal od římského panovníka potvrdit své majetky na území hrabství Treviso, Padova, Vicenza a Ceneda, ovšem vzápětí nato se přidal na stranu papeže Řehoře VII. Tento politický obrat, patrně vyprovokovaný dočasným oslabením císařské autority, se ukázal jako neprozíravý, neboť Jindřichovi se brzy podařilo upevnit své postavení, zatímco hrabě se spolu se svými dědici nadlouho ocitl v nemilosti císařského dvora. Teprve v roce 1116 během svého pobytu v Trevisu vzal Jindřich V. na přímluvu řady významných intervenientů a výměnou za tučnou finanční kompenzaci syny hraběte Rambalda na milost a znovu jim formálně udělil původní majetky.²⁸

Kompetenční spory mezi hrabětem a biskupem v průběhu 12. století zatlačil do pozadí nový konkurent, jemuž se postupně podařilo absorbovat jejich pravomoci: formující se městská komuna v Trevisu. Komuny, jejichž prosazení bylo podníceno ústupem císařské autority a jejich zástupců na Apeninském poloostrově, začaly vznikat v severní a střední Itálii od roku 1100 a zjednodušeně řečeno se projevovaly jako svého druhu autonomní města, která si zvolila vlastní kolektivní samosprávu, v jejímž čele původně stála vrstva *milites* (často vazalové biskupa, kapituly či hraběte). Sebevědomým komunám se většinou záhy podařilo marginalizovat vliv ostatních držitelů veřejné moci ve městě, ale také podřídit své jurisdikci přilehlé venkovské teritorium i zde usazenou šlechtu a její poddané.²⁹

První doklad o vzniku komunálního zřízení v Trevisu pochází z roku 1162, ovšem jeho existenci je zřejmě třeba předpokládat již o něco dříve. Historické bádání se vesměs shoduje na tom, že se zde tato přeměna obešla bez jinak obvyklých prudkých konfliktů s dalšími aktéry, kteří si nárokovali výsadní postavení ve městě, tj. především biskupem a hrabětem. Výrazná přítomnost vysoké aristokracie, disponující pozemkovým majetkem na okolním teritoriu, v komunálních institucích naopak zajistila, že nové zřízení respektovalo její zájmy a umožnilo kontinuitu venkovských šlechtických panství.³⁰ Pokud se tedy rozhodneme uplatnit tuto perspektivu, znamená to, že ustavení komuny ve skutečnosti nepůsobilo proti zájmům staré šlechty, ale spíše jí nabízelo nové příležitosti.

Hrabata z Trevisa se ihned přizpůsobila nové skutečnosti a flexibilně se vsunula do ústrojí vznikající komuny. Již v počátcích její

Mezi snahou o hegemonii v Trevisu

existence tak členy rodu nacházíme v úřadu podesty, případně mezi konzuly.³¹ Jak ještě uvidíme, také v následujících staletích hrabata zůstala pevnou součástí politických elit Trevisa. Přesto nemůže být pochyb o tom, že jejich hraběcí prerogativy byly postupně zcela zredukovány až na několik čestných výsad.³² To nicméně nebránilo vydávání dalších císařských privilegií potvrzujících rodu stará práva. Roku 1155 to byl císař Fridrich I. Barbarossa, usilující o restituci říšské autority na území *Regnum Italiae*, ovšem ani ten nakonec nic nezmohl proti vojenské síle komun, spojených do tzv. lombardské ligy, a v roce 1183 nakonec musel uznat autonomii italských měst. Udělením regálií (panovnických výsostných práv) komunám, k čemuž v případě Trevisa došlo již roku 1164, tak institut hraběte definitivně ztratil svůj původní smysl. Barbarossovy listiny z let 1155 a 1164, které jsou ve vzájemném rozporu, tak zřejmě musíme chápat především jako momentální snahu získat, resp. udržet si spojence, ale také v intencích úsilí o alespoň formální zachování císařské autority (*honor imperii*) jakožto zřídla veškeré moci a nejvyšší legitimizační instance.³³ Diplom Fridrichova syna Jindřicha VI., jimiž v letech 1190 a 1191 (kat. č. 2.2) Rambaldovi (VI.) přiznal hraběcí prerogativy v Trevisu a navíc ještě pravomoc posuzovat soudní odvolání obyvatel města, pak pravděpodobně již neměly žádný skutečný dopad.³⁴

Podobně jako v případě většiny severoitalské nobility původně zastávající veřejné úřady, jejichž obsah se – navzdory užívání příslušného titulu – během 11. a 12. století, ne-li ještě dříve, postupně vytrácel, se hlavní zájem hrabat z Trevisa začal orientovat jiným směrem: k budování pozemkového panství na Piavě.³⁵ To začalo vznikat již ve druhé polovině 10. století a od té doby rod svou doménu postupně konsolidoval a rozšiřoval, a to zejména v oblasti na východ od řeky. Právě zde vznikly hrady Collalto a San Salvatore (dnes část obce Susegana), které se později staly součástí predikátu hraběcího rodu. První z nich byl údajně vybudován v roce 1110 (a možná dokonce ještě dříve), v pramelech se ovšem objevuje teprve roku 1138. Předchůdce toho druhého, jenž se záhy stal jejich hlavní rezidencí, hrabata získala až v roce 1245 (kat. č. 3.2). Kromě toho rodu patřila také řada dalších statků v přílehlé oblasti.³⁶

Nemělo by se zapomínat ani na rozsáhlou fundační aktivitu Collaltů, v jejímž rámci vznikl mimo jiné významný klášter

Sant'Eustachio di Nervesa, založený hrabaty nedlouho před rokem 1062, a množství kostelů a kaplí. Štědré donace lze doložit nejen ve prospěch církevních institucí na území vlastního rodového dominia, ale také v Benátkách či v Mantově. V těchto okázalých zbožných skutcích, které byly zcela v souladu s dobovým trendem, historiografie rozlišuje více vzájemně se prolínajících záměrů: péči o spásu duše, snahu o náležitou reprezentaci rodu a zvýšení jeho prestiže, vytvoření „zaopatřovacího ústavu“ pro přebytečné syny a v neposlední řadě také zájem na ovládnutí teritoria prostřednictvím dané řeholní instituce.³⁷ Při pronikání rodu do struktur místní církve sehrály jistou roli také hraběcí dcery. Jednou z nich byla Giuliana, která se stala jeptiškou a poté, co vystřídala několik řeholních institucí, ve 20. letech 13. století v Benátkách založila klášter Santi Biagio e Cataldo, jehož první abatyší se stala. Zde zemřela v pověsti svatosti, načež se kolem její osoby postupně vytvořil lokálně omezený kult, k jehož formálnímu uznání papežskou beatifikací došlo v 18. století.³⁸

Passolunghi oprávněně považuje léta 1191–1312 za období odklonu hrabat z Trevisa od jejich tradiční orientace na císařský dvůr, protože z této doby postrádáme jakékoli privilegium římského panovníka pro členy rodu. Zdá se tedy, že – pokud lze takový závěr vyslovit pouze na základě mlčení pramenů – po celou tuto dobu styky mezi hrabaty a císařským dvorem ustaly. Italský historik tento postoj vysvětluje lokálními souvislostmi, jako bylo ovládnutí Trevisa rody Da Romano (1239–1259) a posléze Da Camino (1283–1312).³⁹ Oba tyto autokratické experimenty se řadí do širšího procesu, který vedl k tomu, že se během druhé poloviny 13. a počátku 14. století většina komun transformovala v tzv. signorie poté, co se vlády ve městě zmocnila jedna dynastie.⁴⁰ K těmto lokálním faktorům lze připočítat ještě vypuknutí interregna v Říši po vymření Štaufů. Nelze tudíž vyloučit, že se oslabení panovnické autority na území Itálie, které vyplývalo z uvedeného vývoje, podepsalo také na snížení atraktivity císařského dvora jako mocenského centra a legitimizační instance pro italskou šlechtu.

To se změnilo teprve roku 1310 s příchodem římského krále Jindřicha VII. do Itálie, jenž znovu zásadním způsobem zvrátil mocensko-politickou situaci panující na poloostrově. V té době byl hlavou hraběcího rodu Rambaldo VIII., výrazná osobnost, která si vzhledem ke svému významu zaslouží bližší pozornost.⁴¹

Jemu bývá přičítána zejména konsolidace panství na levém břehu Piavy včetně dokončení přestavby hradu San Salvatore, kde nechal vybudovat také Starou kapli, z níž se stalo tradiční místo odpočinku pro většinu členů rodu. Značný majetek, který hrabě během své vlády nashromáždil, vyplývá již z poměrně vysoké částky 20 000 liber denárů odkázaných jeho manželce v testamentu sepsaném v roce 1323 (kat. č. 3.3).⁴²

Kromě toho se Rambaldovi již na samém počátku Trecenta podařilo výrazně překročit dosavadní lokálně omezené působení jeho předchůdců, když byl roku 1303 jmenován papežem Benediktem XI. místodržícím (*rector in temporalibus*) v marce Ancona, tvořící součást papežského státu (dnes zhruba region Marche), dále v oblasti Massa Trabaria, položené více na sever, a měste Urbinu.⁴³ Jsou doloženy také jeho styky s neapolským králem Robertem z Anjou, který hraběti psal v roce 1319 o svém vítězství proti Viscontiům v bitvě u obleženého Janova.⁴⁴ Událostí, jež měla hraběcí rod již natrvalo svázat s osudem Republiky sv. Marka, pak bylo přijetí Rambalda i s jeho dědici do řad benátského patriciátu, které s sebou neslo formální protekci námořní velmoci, ale také právo zasedat v *Maggior Consiglio*.⁴⁵ Ze všech těchto údajů vyplývá, že si Rambaldo vybuďoval rozsáhlou síť vazeb přinejmenším po celé Itálii.

Je ovšem známo, že hrabě výrazně zasáhl také do lokálního dění přímo v Trevisu, kde se roku 1312 podílel na pádu signorie Rizzarda da Camino. Po úspěšném atentátu na dosavadního vládce města, mezi jehož strůjce měl údajně patřit, byl Rambaldo jeho obyvateli dočasně jmenován generálním kapitánem. Také jeho synům se podařilo pevně uchytit v mocenských strukturách v okolí Trevisa: zejména to platí pro Manfreda, biskupa v Cenedě a poté ve Feltre a Bellunu (oba stolce byly v té době spojené), kde ovšem roku 1320 padl za obět' atentátu zosnovanému opozicí. Nelze vyloučit, že nebývalý mocenský vzestup rodu, který byl umožněn krizí komuny po svržení Da Camino (jinými slovy Rambaldo využil mocenské vakuum, k jehož vytvoření sám přispěl), v sobě skrýval širší ambice směřující k vybudování rodové signorie v Trevisu.⁴⁶ Mohla by tomu snad nasvědčovat i skutečnost, že v roce 1310 Rambaldo nechal opsat a notářsky ověřit řadu starých císařských privilegií. Neměla snad právě ona po právní stránce restituovat hraběcí výsady, které si rod nyní za-

čal nárokovat?⁴⁷ Přestože vliv hrabat rostl, nakonec se v Trevisu nakrátko prosadily jiné dynastie (Habsburkové a hrabata z Gorice a Tyrol, rody Tempesta a Della Scala), aby město následně skončilo pod vládou Benátek. Také snahy o ovládnutí dalších menších urbánních center v přilehlé oblasti selhaly, a rodová moc se tak i nadále omezovala na državy podél Piavy.

Na počátku roku 1312, v době, kdy Jindřich VII. čelil guelfské opozici a odměňoval své věrné, aby si zajistil jejich služby,⁴⁸ Rambaldo získal od krále důležité privilegium. V něm mu – s odvoláním na dřívější listinu Fridricha Barbarossy – udělil v léno (*in nobile, gentile, rectum et legale feudum*) jeho hrady San Salvatore a Collalto spolu s jim podřízenými vesnicemi, přiznal mu na nich plnou jurisdikci (*merum et mixtum imperium et iurisdictionem plenariam*) a stanovil autonomii uvedených panství vůči všem městům (tj. především s ohledem na Treviso) a osobám s vyhrazením práv Říše (kat. č. 2.3a–b).⁴⁹ Passolunghi dokument interpretuje jako konstitutivní akt vzniku hrabství San Salvatore a Collalto.⁵⁰ K „procesu feudalizace“ hrabství, omezených mnohdy na malá panství, která již neměla nic společného s původními karolinskými správními obvody, v této době skutečně docházelo,⁵¹ ovšem slovo *comitatus* se zde v souvislosti s oběma hrady výslovně neobjevuje a díky písemnosti svědčí o tom, že se jednalo o konfirmaci předchozí, původně alodní držby. Význam listiny tedy spočívá především v tom, že představuje první explicitní doklad o přetavení vazeb hrabat z Trevisa k římskému panovníkovi na bázi přímého lenního vztahu skrze jejich rodové statky⁵² – skutečnost, která bude hrát během následujících staletí důležitou roli.

Po předčasně smrti Jindřicha VII. roku 1313 došlo mezi Ludvíkem Bavořem z rodu Wittelsbachů a Fridrichem Sličným Habsburským k zápasu o říšský trůn, přičemž v severovýchodní Itálii, a konkrétně v Trevisu se zprvu prosadil vliv druhého z nich. Není zde prostor pro bližší osvětlení jednotlivých, značně komplexních událostí; dodejme pouze tolik, že Rambaldo brzy navázal úzké vztahy s římským (vzdoro)králem Fridrichem a stal se jakýmsi „prostředníkem“ mezi ním a Trevisem. Nepochybně díky této funkci získal v roce 1318 od Fridricha privilegium, za jehož předlohu zjevně posloužila dřívější listina Jindřicha VII., a kromě toho byl pravděpodobně opět sám Rambaldo, případně některý z jeho synů přijat mezi králový rádce (v příslušné *litterae consiliariatus*

Mezi snahou o hegemonii v Trevisu

vystavené královskou kanceláří se jako příjemce zmiňuje pouze „hrabě z Collalta“ s vynecháním místa pro konkrétní jméno; kat. č. 2.4).⁵³ V listině užitý predikát *comes de Colalto*, jenž během 14.–15. století postupně nahradí tradiční titul *comes Tarvisinus*/

Tarvisii, již ohlašuje novou epochu v dějinách rodu, která znamenala na jednu stranu definitivní konec jeho mocenských ambicí v Trevisu, ale na druhou stranu také těsnější sepejetí hrabat s jejich panstvími San Salvatore a Collalto.⁵⁴

1 MAŤA 2004, s. 90–95; NOVOTNÝ 2009; ŠIMŮNEK 2013, s. 270–293; NEJEDLÝ 2014.

2 PASSOLUNGI 1987, s. 33.

3 FRANCO 2007. Fresky byly zničeny za první světové války. Ve Staré kapli se v roce 1371 nacházel rovněž oltář sv. Prosdocima (PASSOLUNGI 2016, s. 28) a kromě toho je v polovině 14. století doložen kostel zasvěcený téměř světcí na hradě Collalto (POTOCNIK – SALVADOR 1998, s. 20); srov. PASSOLUNGI 2002, s. 79–80.

4 ZABARELLA 1660, s. 61. Doklad z roku 1452, svědčící o tom, že již v této době – údajně „na podkladě společného trojanského původu“ – muselo existovat povědomí o vzájemném příbuzenství obou rodů, zmiňuje ŠIMŮNEK 2013, s. 286 a 397, pozn. 21.

5 Srov. MAŤA 2013; MAŤA 2013a, který objektivně analyzoval fiktivní příbuzenství jihočeských Rožmberků a dalších šlechtických rodů s římskými knížaty Orsini, kde právě podobnost erbů hrála důležitou roli.

6 PASSOLUNGI 1987, s. 89–90; edice testamentu viz tamtéž, příloha, s. 149–157, č. 28.

7 PASSOLUNGI 1983/1984, s. 9; PASSOLUNGI 1987, s. 33–35.

8 Další legendy o počátcích rodu shromáždil RUZZA 1998, s. 35–37.

9 CASTAGNETTI 1990, s. 92–99.

10 *I diplomi*, FSI XXXVIII, s. 328–330, č. 12; vyobrazení originálu, dochovaného v soukromé sbírce Collaltů na hradě San Salvatore, přináší PASSOLUNGI 1987, s. [36–37], obr. 4; srov. RI II/3, s. 364–365, č. 2400.

11 PASSOLUNGI 1983/1984, s. 8; PASSOLUNGI 1987, s. 38–40.

12 CASTAGNETTI 1990, s. 98–99.

13 PASSOLUNGI 1987, s. 38–40; GASPARRI 1991, s. 31–32; ZANIN 2010, s. 183–184; GIUSTO 2012, s. 27–28, 32.

14 MGH DD O II, č. 220 (980); MGH DD O III, č. 70 [991]; č. 154 (994; kat. č. 2.1); č. 213 (996); č. 379 [1000]; č. 380 (1000); č. 381 (1000). Srov. RI II/2, s. 358, č. 815; RI II/3, s. 521–522, č. 1030; s. 583–584, č. 1124; s. 629–630, č. 1191; s. 771, č. 1388; s. 771, č. 1389; s. 772, č. 1390. Jednotlivé listiny pečlivě analyzovali ZANIN 2010, s. 185–195; GIUSTO 2012, s. 29–38, 51, 53.

15 Srov. ESCH 1985.

16 GASPARRI 1991, s. 32–33; tajnou návštěvu Oty III. v Benátkách popisuje *La cronaca veneziana*, FSI IX, s. 161–164; srov. RI II/3, s. 797–799, č. 1407d–e.

17 CASTAGNETTI 1990, s. 49–52.

18 GASPARRI 1991, s. 23–24, 31.

19 Doklady o existenci hradu v Trevisu, kde byly v letech 1005 a 1006 zlistiněny donace hraběcího rodu, cituje CASTAGNETTI 1990, s. 137; srov. RUZZA 1998, s. 40.

20 ZANIN 2010, s. 196; srov. PASSOLUNGI 1983/1984, s. 16: „Le donazioni imperiali ottenute in quel secolo non portarono però alla costituzione di una completa funzione comitale in un ben definito territorio.“ Obdobně se vyjádřil též BUSTREO 1998, s. 72–74.

21 GIUSTO 2012, s. 37–38, s odkazem na CASTAGNETTI 1990, s. 126–129.

22 RANDO 1991, s. 42–44; BUSTREO 1998, s. 70–76; obecně srov. TABACCO 1974, s. 124–125; MILANI 2005, s. 9.

23 MGH DD K II, č. 277; srov. RI III/1/1, s. 139, č. 291. Je zajímavé, že se zde hraběti potvrzuje *teloneum de ponte*, jehož se ovšem v roce 1021 musel zříci ve prospěch biskupa, o čemž viz níže. Císařská listina nicméně kopíruje předchozí privilegium Oty III. z roku 1000, a tudíž zřejmě nijak nereflektuje změnu situace.

24 GIUSTO 2012, s. 38–39.

25 TABACCO 1974, s. 130–135; MILANI 2005, s. 10–12, 18–19.

26 K diskuzi o hraběcích pravomocích biskupů viz SERGI 2001; shrnuje CURZEL 2015, s. 83–84.

27 PASSOLUNGI 1983/1984, s. 16; PASSOLUNGI 1987, s. 41–42; CASTAGNETTI 1990, s. 247–249; GASPARRI 1991, s. 33–34. – BUSTREO 1998, s. 77, vysvětluje neschopnost hrabat udržet vlastní pozice proti biskupovi slabostí jejich autority jakožto úředníků a absenci majetkové základny ve městě.

28 PASSOLUNGI 1983/1984, s. 16–17; PASSOLUNGI 1987, s. 42; RANDO 1991, s. 55–59; GIUSTO 2012, s. 39–43; tradiční protiříšskou orientaci biskupů z Trevisa zdůrazňuje též CAMMAROSANO 2010, s. 18–19. Obě císařské listiny viz MGH DD H IV, č. 288 (1077); MGH DD H V (work in progress), č. 155 (1116); srov. RI III/2/3, s. 97–98, č. 868; registry Jindřicha V. jsou v přípravě.

29 MILANI 2005.

30 Srov. RANDO 1991, s. 61–72; VARANINI 1991, s. 137–139; VARANINI 1994, s. 183–189; BREZZA 2010, s. 112–119; CAMMAROSANO 2010, s. 19–22.

31 PASSOLUNGI 1987, s. 43; RANDO 1991, s. 61–63; BREZZA 2010, s. 115.

32 PASSOLUNGI 1987, s. 43; PASSOLUNGI 2010, s. 44.

33 MGH DD F I, č. 114; srov. RI IV/2/1, s. 98, č. 328. Dokument rozebral GIUSTO 2012, s. 45–47; dále viz RANDO 1991, s. 59–61; obecně k postavení markraběcí a hraběcí šlechty v návaznosti na „uznání“ komun Barbarossou BORDONE 2004, s. 27–29; k *honor imperii* v této době GÖRICH 2001, s. 261–302. Není nezajímavé, že se hrabě Schinella z Trevisa v letech 1175 a 1177 objevuje na císařském dvoře: PASSOLUNGI 2010, s. 39–41.

34 PASSOLUNGI 1987, s. 43; PASSOLUNGI 2010, s. 44, s odkazem na trefné hodnocení, které vyslovil Augusto Lizier. Edice privilegia z roku 1191 viz tamtéž, příloha, s. 56–57, č. 1; MGH DD H VI (work in progress), č. BB 98; text toho předešlého je vydán tamtéž, č. BB 98; srov. RI IV/3, s. 45, č. 98; s. 61, č. 143.

35 RANDO 1991, s. 42–44; BUSTREO 1998, s. 70–76; obecně srov. TABACCO 1974, s. 123–127; BORDONE 2004, s. 3–4; BORDONE 2004a, s. 47–48; MILANI 2005, s. 8–10.

36 PASSOLUNGI 1987, s. 44–47, 51–54; edice a vyobrazení notářského instrumentu z roku 1245 ohledně postoupení opevnění (*castellarium*) na kopci San Salvatore viz tamtéž, příloha, s. 120–124, č. 8; další soudobý opis se nachází v MZA Brno, G 169 – RA Collaltů, kart. 164, inv. č. 2509. Nad počátky obou hradů a okolních sakrálních staveb se zamýšleli též POTOCNIK – SALVADOR 1998; blíže k vývoji hradu San Salvatore viz PASSOLUNGI 1990.

37 PASSOLUNGI 1987, s. 47–51; PASSOLUNGI 1989, s. 51–56; PASSOLUNGI 2007, s. 63,